

*О.М. Кудласевич,
канд. екон. нау*

*О.М. Kudlasevich,
Candidate of Econ. Sci.*

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНА РОЛЬ: ДИНАСТІЯ ТЕРЕЩЕНКІВ

Abstract. The article is devoted to the issues of the development of native business in the second part of 19th – the beginning of 20th century. The historical sources of the formation of the institute of social responsibility of business by the example of charitable activities of Tereshchenko family are covered.

Формування конкурентоспроможної національної економіки сьогодні вимагає не лише розвитку сучасного високотехнологічного виробництва та забезпечення високої прибутковості бізнесу. Актуальними завданнями є також становлення інституціональних механізмів взаємодії підприємницького середовища і місцевих громад, співпраці уряду та ділової еліти у вирішенні економічних і соціальних проблем. З огляду на це видається актуальним висвітлення маловідомих сторінок історії українського підприємництва. Показовим є розвиток в Україні підприємництва в галузі цукроваріння в період після відміни кріпосного права в Російській імперії 1861 р. Так, визначними підприємцями-цукрозаводчиками були знані українські родини Терещенків, Харитоненків, Яхненків, Симиренків, які водночас володіли й землею, й цукровими заводами, й торговельними підприємствами, що забезпечувало завершеність виробничо-реалізаційного циклу та високі прибутки. Як об'єкт спеціального історико-економічного дослідження в сучасній вітчизняній науковій літературі проблема розвитку вітчизняного підприємництва другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та його соціальної ролі майже не розглядалася, знайшли висвітлення лише окремі аспекти в працях українських дослідників В. Ковалинського [1; 2], О. Кудласевич [3], О. Сайкевича [4], Т. Лазанської [5], Н. Супрун [7], В. Фещенко [8].

За мету свого дослідження автор статті ставить висвітлення діяльності провідних представників українського підприємництва як одного з проявів функціонування вітчизняного інституту підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Від скасування кріпосного права у 1861 р. й до 1917 р. економіка Російської імперії, а отже й України, розвивалася на ринкових засадах. Протягом цього періоду Російська імперія зазнала кардинальних змін, країна перетворилася з відсталого аграрної на державу, яка посіла п'яте місце у світі за обсягами промислового виробництва. Промислова революція дозволила Росії в історично короткий проміжок

часу просунулися далеко вперед шляхом модернізації. На думку іноземних експертів, що досліджували стан та перспективи економіки Російської імперії, перед Першою світовою війною столипінська аграрна реформа знівельовала деякі диспропорції між інтенсивністю промислового та сільськогосподарського розвитку, завдяки чому Російська імперія здатна була здійснити економічний прорив, який можна порівняти зі стрімким індустріальним зростанням США у другій половині XIX ст. [6, с. 115].

До 1917 р. капіталізм Російської імперії аж ніяк не вичерпав свого історичного потенціалу, й вітчизняний промисловий клас суспільства (якому належала заслуга індустріального прогресу держави) на початку XX ст. становив собою освічений, професійно підготовлений за світовими мірками соціальний прошарок.

Підприємництво на українських землях, що входили до складу Російської імперії, зародилося в XVI–XVII ст.ст., але слід зазначити, що в цей час з'являються лише його початкові форми. У другій половині XIX ст. на теренах України підприємництво набрало форми казенного, державного підприємства. Недостатність первісного капіталу та відсутність вільнонайманої робочої сили гальмували розвиток українського приватного підприємництва. Реформа 1861 р. дала поштовх до розвитку демократичних засад у суспільстві, сприяла розвитку підприємницького руху. Для періоду другої половини XIX – початку XX ст. властивим було швидке зростання економіки, значні зміни в її структурі та вагомі соціальні зрушення у складі населення країни. Скасування кріпосного права сприяло збільшенню кількості підприємців в суспільстві, протягом другої половини XIX ст. до підприємницької справи долучалися представники різних соціальних класів та етносів. Найбільш готовими до підприємницької діяльності були поміщики, купці, фабриканти, заводчики, багаті селяни, ремісники та дрібні торговці. Значну роль у формуванні підприємницьких відносин відіграла держава, а також представницькі й громадські організації підприємців. Ці організації виступали як інститут захисту та реалізації економічних та політичних інтересів промисловців (переважно представників великого капіталу). У результаті підприємці лобювали свої інтереси в систему економічних інтересів держави, здійснювали потужний вплив на процеси ринкового ціноутворення, на структурні зрушення в економіці країни тощо.

На той час базовими галузями вітчизняної промисловості стали вугільна, залізнична, металургійна, машинобудівна, що виникли на Півдні України, але поряд з тим на Південному Заході окреслився район зосередження цукрової промисловості, який так само, як і південно-українське виробництво, набув загальноімперського значення.

Цукрове виробництво в Україні почало розвиватися ще у 20-х рр. XIX ст. в поміщицьких господарствах. Реформа 1861 р. дала простір для розвитку великих підприємств ринкового типу. Високі прибутки (до 30%), що продовжували зростати через різні форми кредитування, премії, стали стимулом до того, що цукроварінням почала займатися велика кількість економічно діяльних осіб. Унаслідок активного інвестування розвиток цукрової промисловості в Україні йшов надзвичайно інтенсивно.

Патріархом однієї з відомих династій українських підприємців-цукрозаводчиків прийнято вважати Артемія Яковича Терещенка (1794–1873), який походить родом з українських козаків, народився у селі Локоть за 40 верст від м. Глухова на Сумщині. Скориставшись указом 1803 р. „Про вільних хліборобів”, засновник відомої родини підприємців викупився з кріпацтва та став займатися дрібною торгівлею: спочатку торгував з візка, згодом відкрив крамничку, а пізніше перейшов і до оптової торгівлі збіжжям та лісом. За підприємливість та ощадливість глухівці закріпили за ним прізвисько „Карбованець”. Пізніше до торгівлі залучилися сини Артемія Яковича – Микола, Федір та Семен. Справжній підприємницький успіх до них прийшов під час Кримської війни, коли родина Терещенків зайнялася поставками для армії лісу, провіанту, обмундирування тощо. З того часу походить і глухівська легенда про те, що насправді батько із синами розбагатіли завдяки скарбу, знайденому ними під час будівництва власного будинку на території старої фортеці.

Широкі можливості для ведення успішної підприємницької діяльності відкрили реформи 1861 р., Терещенки стали активно скуповувати маєтки, будувати цукроварні та інші промислові заклади. На кінець 60-х рр. XIX ст. сім'я Артемія Яковича володіла більш як 70 тис. десятинами землі у Чернігівській, Курській та Орловській губерніях. А вже наприкінці XIX ст. промислова імперія Терещенків обіймала значні земельні багатства, що лише по двох гілках спадкоємців – Миколи і Федора (про Семена відомостей немає) – становили більше 200 тис. десятин [5].

За звітом головної контори у 70-х рр. XIX ст. річний оборот справ Терещенків становив більше 40 млн. карбованців. До активу входили: велика кількість цінних паперів, ціла низка маєтків і лісів, Михайлівський, Крупецький, Шалигінський, Миколаївський, Луганський і Студинецький цукрові, Чуйковський і Глушецький винокурні заводи, контори в Києві, Москві, Глухові, Орлі, круп'яні магазини Глухова, Києва, Новгород-Сіверська, нерухомість у Києві, Кролевіці, Херсоні, Положках та Орлі. Окрім того, Терещенки орендували маєтки та ліси, торгували селітрою, лісом, цукром і спиртом як власними, так і покупними [5].

У 1870 р. Микола разом з молодшими братами Федором та Семеном заснували у Києві „Товариство буряково-цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків” зі стартовим капіталом у 3 млн. крб. Уже за кілька місяців Товариство було нагороджене срібною медаллю Всеросійської виставки „за дуже добрий цукровий пісок та добрий м'який рафінад за значного виробництва”. На цій самій виставці Артемії Терещенко теж отримав срібну медаль – „за високу якість борошна з озимої пшениці”.

За станом на 1887 р. Терещенки володіли 9 цукровими та рафінадними заводами, які виробляли 2,6 млн. пудів продукції вартістю у 12,6 млн. крб. Із часом кількість цукрових заводів зросла до 11, а обсяг продукції в 1910 р. – до 6,6 млн. пудів, тобто у 2,5 разу. Уся продукція цукрових заводів оцінювалася у 27,7 млн. крб. [5, с. 210].

У 80-і рр. XIX ст. родина Терещенків входила до десятки найбільших цукропромислових магнатів тодішньої Російської імперії, у 1887 р. вони разом з іншими відомими

мими підприємцями склали ядро першого у промисловості оформленого цукрового синдикату, який об'єднав власників 171 заводу, а пізніше – у 1902 р., синдикату рафінадників. Окрім цукрових підприємств, Терещенкам належало 8 винокурень, водяні, парові млини, ремонтні майстерні при кожній цукроварні, лісопилльні та суконна фабрика і навіть невелика авіамайстерня.

Родинне майно становило значну суму, зокрема, лише по головній конторі Артемія Яковича за 1871/1872 звітний рік було нараховано 682,3 тис. крб. прибутку, у 1884/1885 р. прибуток уже складав 1210,7 тис. крб., а в 1893 р. – 1122,8 тис. крб. [10]. Лише Микола Терещенко був власником 80 тис. десятин землі, Андрушівського, Староосотянського, Тьоткінського та інших цукрових і рафінадних заводів, винарень та парових і водяних млинів у Чернігівській, Київській, Подільській, Волинській, Харківській, Курській і Тульській губерніях, великого мурованого складу у Карантинній гавані та двох магазинів в Одесі. Наприкінці життя його власність оцінювалася у 30 млн. крб.

Одночасно Терещенки активно долучалися до справ благодійництва та меценатства, завдяки чому родина відомих цукрозаводчиків залишила по собі значну пам'ять в історії України. Багато зроблено ними для свого рідного міста Глухова та для Києва. Зокрема, на пожертви для Глухова збудовано ремісниче училище, жіночу та чоловічу гімназії, вчительський інститут, будівлю банку. У пам'ять матері брати Терещенки в 1879 р. заснували безплатну лікарню Св. Єфросинії та записали у статут свого товариства, що на її утримання щорічно відраховуватиметься 2% від прибутку, а на притулок для малолітніх сиріт та бідних дітей, заснований в 1871 р. їхнім батьком, йшло 3% (за звітом за 1893 р. це становило відповідно 27 та 40 тис. крб.). Загалом родина Терещенків подарувала місту Глухову півтора мільйона карбованців. Їхню підприємницьку діяльність та меценатство було високо оцінено, і 12 березня 1870 р. Артемію Якович Терещенку був записаний зі всіма своїми нащадками по чоловічій лінії у спадкове дворянство Російської імперії [1, с. 190]. Окрім дворянського звання, Артемію Якович мав також золоту медаль з написом „За усердие” на Станіславській стрічці та золоту медаль Священного Синоду [2, с. 18]. Невипадково в родовому Терещенському дворянському гербі, затвердженому імператором Олександром II у 1875 р., зазначено гасло: „Стремлением к общественным пользам” [2, с. 39]. Цим словам цілком відповідала підприємницька та культурно-просвітницька діяльність родини Терещенків.

Завдяки гуманістичному підходу до ведення підприємницької діяльності родини Терещенків Київ має тепер зібрання чотирьох державних музеїв – Т.Г. Шевченка, українського живопису, російського мистецтва, західного та східного мистецтва. Три з них знаходяться в будівлях, що належали родині Терещенків, а четвертий побудований за їхньою участю. Але це не все, що родина цукрозаводчиків зробила для столиці. Лише Микола Артемієвич Терещенко за своє життя подарував на суспільну користь близько 5 млн. крб. та майже половину цієї суми – місту Києву. За його сприяння в Києві побудовано будинок для бідних та Рубежівську колонію для малолітніх злочинців, лазарет при Олександрівській міській лікарні, Маріїнський

дитячий притулок на розі вулиць Паньківської та Микільсько-Ботанічної (нині у цьому будинку знаходиться Інститут психології), нічліжний будинок на вулиці Басейній, Маріїнську лікарню, лікарню для чорноробів, П'яту гімназію (нині це будинок Транспортної академії на площі Слави). Він заснував і збудував чоловічу торгову школу на розі вулиць Костянтинівської та Хорива, жіночу торгову школу на розі Бульварно-Кудрявської та Обсерваторної, безплатну лікарню на розі вулиць Хорива та Волоської, Зразкове міське торгове училище біля Львівської площі (нині тут Театральний інститут імені Карпенка-Карого), Школу глухо-німих. За внесок в охорону здоров'я міська дума надала Миколі Терещенку звання почесного громадянина Києва. Також на честь М. А. Терещенка ще за його життя названо вулицю в Києві, яку в 1919 р. перейменовано на вулицю Герцена, потім – Чудновського, згодом – Репіна, і лише 1992 р. їй повернуто ім'я Миколи Терещенка.

Микола Артемійович жертвував на організацію денних дитячих притулків для дітей робітників, їдалень дешевих обідів, нічліжок тощо. Політехнічний інститут, Києво-Подільська жіноча гімназія, Пирогівська лікарня, Володимирський собор, Покровська церква, Георгієвська церква, церква Олександра Невського, собор Св. Миколи в Покровському монастирі та ін. – всі вони з'явилися за участю Миколи Терещенка або отримували від нього матеріальну підтримку. Неоціненний внесок М. А. Терещенка й у народне просвітництво. За його участю відкрито декілька гімназій, щорічно він здійснював великі грошові внески на загальні потреби гімназій та сплачував утримання 10 гімназистів [1].

Доброчинність родини поширювалася і за межі України. Микола Артемійович з 1887 р. був попечителем Тульського дитячого будинку, Федір Артемійович – почесний член Московського комітету опіки над бідними, церковний староста Тетянинської церкви при Московському університеті, попечитель Набілковської богадільні тощо.

Микола Терещенко помер у Києві 19 січня 1903 р., похований у Глухові в крипті Трьох-Анастасіївської церкви – поруч із батьками, дружиною та братом Федором. Вдячні глухівці у 1909 р. на площі перед Спасо-Преображенською церквою у Глухові встановили йому пам'ятник. На жаль, за радянської влади його було скинуто з постаменту і розбито.

Добрі справи родини Терещенків продовжували їх нащадки. Саме завдяки матеріальній допомозі Івана Миколайовича Терещенка, який заслужив серед прихильників художнього мистецтва титул „Київського Третьякова, постала художня школа М.І. Мурашка. Спеціально для школи Терещенками було зведено триповерхову будівлю з унікальним зібранням мистецьких робіт. Школа стала демократичним та доступним для всіх верств суспільства мистецьким закладом, деякий час у ній брали уроки у майбутньому видатні представники світової культури – Валентин Серов, Ольга Форш, Леся Українка, Костянтин Малевич та інші.

Із середини 70-х рр. XIX ст. родина Терещенків долучилася до колекціонування живопису. Зокрема Іван Миколайович прославив себе ще й як визначний колекціонер. У колекціях родини були роботи І. Репіна, І. Шишкіна, І. Айвазовського,

М. Врубеля, А. Куїнджі, І. Крамського, В. Верещагіна, М. Ярошенка, В. Перова, К. Трутовського та багатьох інших знаних майстрів [9].

Підприємців шанували не лише за вміння організовувати й вести успішну господарську діяльність, але й за те, що власні підприємницькі успіхи вони повертали на користь людям, на розвиток громадського суспільства, для слави своєї Батьківщини. Плоди безкорисливої благодійності Терещенків продовжують слугувати нам і сьогодні. І тому закономірно, що 20 червня 2009 р. в Києві відкрито бронзовий пам'ятник Миколі Терещенку на вулиці Чорновола, 28/1, біля Науково-практичного центру дитячої кардіології та кардіохірургії „Охмадит”. Саме тут знаходиться побудована за фінансового сприяння Терещенків безплатна лікарня.

Таким чином, проведене історико-економічне дослідження деяких аспектів розвитку українського підприємництва в пореформений період підтверджує, що прибуток не завжди виступає самоціллю і головним стимулом діяльності підприємця. Одним з головних мотивів діяльності підприємця є забезпечення стабільності розвитку своєї справи, а також здобуття престижу в суспільстві. Позитивна діяльність підприємця забезпечує задоволення власних потреб і опосередковано – суспільних, про що яскраво свідчать приклади з історії розвитку українського підприємництва другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Сучасні українські підприємці у своїй переважній більшості займаються не стільки благодійництвом і меценатством, скільки спонсорством: під егідою розвитку культури спонсорують масову поп-культуру, замість меценатства проводять широкі рекламні акції. Але слід зазначити, що це загальна тенденція, якій властиві винятки.

Наразі, коли вітчизняне підприємництво набуло великого розмаху, українським діловим колам слушно долучитися до досвіду своїх попередників як у традиції ведення підприємницької справи, так і в активній соціальній політиці щодо суспільства. Саме така небайдужа позиція дасть змогу вирішити гострі соціальні проблеми, прискорити розвиток культури, мистецтва, науки, просвітництва тощо. Звернути увагу на формування суспільно-відповідального типу поведінки бізнесу в суспільстві необхідно й українській владі і за допомогою економічних важелів зробити добродійність справою вигідною та престижною.

-
1. *Ковалинський В.* Меценаты Киева / В. Ковалинский. – К. : Северин-пресс, Кобза, 1995. – 366 с.
  2. *Ковалинський В.* Семья Терещенко. / В. Ковалинский. – К. : Преса України, 2003. – 383 с.
  3. *Кудласевич О. М.* Формування концептуальних засад теорії підприємництва в українській економічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / О. М. Кудласевич. – К., 2008. – 18 с.
  4. *Сайкевич О. Д.* Державне регулювання ринкової економіки в роботах українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / О. Д. Сайкевич. – К., 2004. – 18 с.
  5. *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). / Т. І. Лазанська ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 282 с.

6. Предпринимательство и предприниматели. От истоков до начала XX в. – М. : “РОС-СПЭ”, 1997. – 344 с., ил.
7. *Супрун Н.А.* Генеза акціонерного підприємництва в роботах українських економістів другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Н. А. Супрун. – К., 2003. – 19 с.
8. *Фещенко В.М.* Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст. : моногр. / В. М. Фещенко. – К. : КНЕУ, 2003. – 187 с.
9. ЦДІА України у Києві. – Ф. 830, спр. 491, арк. 1–4.
10. ЦДІА України у Києві. – Ф. 830, спр. 4, арк. 158; спр. 348, арк. 1–4; спр. 498, арк. 1–3.